

Negatieve dialectiek

Theodor W. Adorno

Negatieve dialectiek

Uit het Duits vertaald door

Michel van Nieuwstadt

De vertaler ontving voor deze vertaling een werkbeurs van het Nederlands Letterenfonds.

www.uitgeverijklement.nl

www.pelckmans.be

Originele uitgave: Theodor W. Adorno, *Negative Dialektik*.

Herausgegeben von Rolf Tiedemann unter Mitwirkung von Gretel Adorno, Susan Buck-Morss und Klaus Schultz.

© Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1966, 1967, 1970, 1973

All rights reserved by and controlled through Suhrkamp Verlag Berlin.

Uit het Duits vertaald door Michel van Nieuwstadt

© 2014 Uitgeverij Klement, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Geert de Koning

ISBN 978 90 8687 133 9 (Nederland)

ISBN 978 90 289 7767 9 (België)

NUR 730

D/2014/0055/206

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt.

Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

Inhoud

7 **Voorwoord**

11 **Inleiding**

74 **Eerste deel**

Verhouding tot de ontologie

75 I De ontologische behoefte

117 II Zijn en existentie

158 **Tweede deel**

Negatieve dialectiek. Begrip en categorieën

240 **Derde deel**

Modellen

241 I Vrijheid. Over de metakritiek van de praktische rede

339 II Weltgeist en natuurgeschiedenis. Excurs over Hegel

409 III Meditaties over metafysica

463 **Noten**

472 **Opmerking**

473 **Gedetailleerde inhoudsopgave**

477 **Nawoord van de vertaler**

Voorwoord

De formulering *Negatieve dialectiek* vormt een vergrijp tegen de overlevering. Al bij Plato wil dialectiek dat er door het denkmiddel van de negatie iets positiefs ontstaat; later bracht de wending ‘negatie van de negatie’ dat pregnant onder woorden. Dit boek zou aan de dialectiek dit affirmatieve karakter willen ontnemen, zonder op het punt van beslistheid ook maar iets toe te geven. Een van de oogmerken ervan is uit de doeken te doen wat er achter zijn paradoxale titel schuilgaat.

Wat volgens de heersende voorstelling van filosofie grondslag zou moeten heten, ontwikkelt de auteur pas nadat hij veel tot ontwikkeling heeft gebracht waarvan genoemde voorstelling aanneemt dat het zich op een grondslag verheft. Dat impliceert evenzeer kritiek op het begrip grondslag als het primaat van inhoudelijk denken. De beweging van het denken krijgt enkel en alleen in de voltrekking ervan haar zelfbewustzijn. Zij heeft dat van node wat volgens de nog steeds werkzame spelregels van de geest het secundaire is.

Er wordt niet alleen een methodologie van de inhoudelijk gerichte werken van de auteur geboden: volgens de theorie van de negatieve dialectiek bestaat er geen continuüm tussen die eerste en deze laatstgenoemde. Wel wordt een dergelijke discontinuïteit behandeld en wat er uit haar aan aanwijzingen voor het denken af valt te lezen. Die werkwijze wordt niet gefundeerd maar gerechtvaardigd. De auteur legt, zover het in zijn vermogen ligt, de kaarten op tafel; dat is allerminst hetzelfde als het spel.

Toen Benjamin in 1937 dat deel van de ‘Metakritik der Erkenntnistheorie’ las, dat de auteur destijds had afgerond – in de publicatie het laatste hoofdstuk – vond hij dat men door de ijswoestijn van de abstractie heen moest, om op bondige wijze tot concreet filosoferen te komen. De *Negatieve dialectiek* nu vormt

retrospectief de optekening van een dergelijke weg. Meestal werd concreetheid in de eigentijdse filosofie alleen op slinkse wijze buitgemaakt. Deze in sterke mate abstracte tekst wil daarentegen niet minder aan de authenticiteit van het concrete ten dienste staan dan dat hij tevens dient ter verklaring van de concrete werkwijze van de auteur. Zoals men in het recente esthetische debat spreekt van antidrama en antiheld, zo zou de *Negatieve dialectiek*, die zich van alle esthetische thema's verre houdt, antisysteem kunnen heten. Met consequentie-logische middelen poogt zij in plaats van het eenheidsprincipe en de opperheerschappij van het overkoepelende begrip de idee te stellen van wat buiten de ban van een dergelijke eenheid zou vallen. Sinds de auteur vertrouwen had in zijn eigen geestelijke impulsen, voelde hij het als zijn taak om met de kracht van het subject het bedrog van constitutieve subjectiviteit te doorbreken; hij wilde die taak niet langer voor zich uit schuiven. Het was een van de bepalende motieven daarbij om op stringente wijze de officiële scheiding tussen zuivere filosofie en het feitelijke gehalte of het formeel-wetenschappelijke te overwinnen.

De Inleiding zet het begrip filosofische ervaring uiteen. Het Eerste deel gaat van de stand van de in Duitsland dominante ontologie uit. Er wordt over haar niet van bovenaf geoordeeld, maar zij wordt vanuit de van haar kant problematische behoefte eraan begrepen en immanent gekritiseerd. Van de resultaten hiervan gaat het Tweede deel verder naar de idee van een negatieve dialectiek en naar haar relatie tot enkele categorieën die zij zowel vasthoudt als kwalitatief verandert. Vervolgens brengt het Derde deel modellen van negatieve dialectiek tot ontwikkeling. Het zijn geen voorbeelden; ze verhelderen niet simpelweg overwegingen van algemene aard. Doordat zij naar het gehalte zelf voeren, willen zij tegelijk recht doen aan de inhoudelijke intentie van wat om te beginnen, noodgedwongen, in algemene zin wordt behandeld – dit in tegenstelling tot het gebruik van voorbeelden als iets op zichzelf onverschilligs, zoals dat door Plato werd ingevoerd en dat de filosofie sedertdien herhaalde. Terwijl de modellen moeten verduidelijken wat

.....

negatieve dialectiek is, en haar, overeenkomstig haar eigen begrip, binnen doen dringen in de sfeer van het reële, belichten zij, enigszins in de trant van de zogeheten exemplarische methode, sleutelbegrippen uit filosofische disciplines om daarin op centrale punten in te grijpen. Voor de filosofie van de moraal moet een dialectiek van de vrijheid die taak vervullen; ‘Weltgeist en natuurgeschiedenis’ doet dat voor de dialectiek van de geschiedenis; het laatste hoofdstuk omcirkelt op tastende wijze de vragen van de metafysica, in de zin van een draaiing om haar as van de copernicaanse wending door middel van kritische zelfreflectie.

Ulrich Sonnemann werkt aan een boek dat de titel *Negative Anthropologie* moet gaan dragen. Noch hij noch de auteur wisten tevoren iets van die overeenstemming. Ze wijst op een objectieve noodzaak.

De auteur is op de weerstand gespitst die de *Negatieve dialectiek* te wachten zal staan. Zonder rancune gunt hij al degenen, hier en aan de andere kant van de muur, hun lol, die zullen verkondigen dat zij het altijd al hadden gezegd en dat de auteur nu bekent.

Frankfurt, zomer 1966

Inleiding

Filosofie, die ooit achterhaald leek, blijft in leven omdat het ogenblik van haar verwerkelijking werd verzuimd. Nadat de verandering van de wereld mislukte, gaat het korte en bondige oordeel dat zij de wereld louter zou hebben geïnterpreteerd en dat zij ook innerlijk kreupel zou gaan aan haar resignatie ten opzichte van de realiteit, in defaitisme van de rede over. Zij biedt geen plek van waaruit theorie als zodanig concreet van het anachronisme zou kunnen worden beschuldigd, waar zij altijd al van verdacht wordt. Misschien was de interpretatie niet toereikend die de overgang naar de praktijk in het vooruitzicht stelde. Het ogenblik waarvan de kritiek afhing, valt theoretisch niet te prolongeren. Aan een praktijk die naar een onafzienbare tijd is verdaagd, kan geen protest meer worden ontleend tegen zelfgenoegzame speculatie, maar zij vormt meestal het voorwendsel waaronder de verantwoordelijke lieden het kritische denken, waaraan een op verandering gerichte praktijk behoefte heeft, de nek omdraaien: het is immers toch ijdel. Nadat filosofie de belofte brak dat zij één zou zijn met de werkelijkheid of op het punt stond die voort te brengen, is zij genoodzaakt zichzelf aan een nietsontziende kritiek te onderwerpen. Wat ooit tegenover de schijn van de zintuigen en tegenover alle naar buiten gerichte ervaring zich het onnaïeve bij uitstek voelde, is van zijn kant objectief even naïef geworden als Goethe dat honderdvijftig jaar geleden de bedroevende kandidaten al vond die zich op een subjectivistische manier te goed deden aan speculatie. De introverte ideeënarchitect wil de maan nog met handen grijpen terwijl de extraverte technici er al lang en breed op geland zijn. De begripsmatige omhulsels waarin volgens goed filosofisch gebruik het geheel zou moeten kunnen worden ondergebracht, lijken gezien de grenzeloos geëxpandeerde maatschappij en de vooruitgang op het punt van positieve kennis van de natuur

zoiets als overblijfselen van de eenvoudige wareneconomie midden in het industrieel laatkapitalisme. Zo buitenproportioneel is de inmiddels tot topos gedegradeerde wanverhouding tussen macht en alles wat geest is toegenomen, dat ze de door het eigen begrip van geest geïnspireerde pogingen om het oppermachtige te begrijpen met vruchteloosheid slaat. De wil daartoe geeft een aanspraak op macht te kennen die weerlegd wordt door hetgeen begrepen moet worden. De door de afzonderlijke wetenschappen afgedwongen ineenenschrompeling van filosofie tot zelf een afzonderlijke wetenschap is de meest veelbetekenende uitdrukking van haar historisch noodlot. Terwijl Kant volgens zijn eigen woorden zich van het schoolse begrip van filosofie had bevrijd om naar haar wereldse begrip¹ over te gaan, heeft zij noodgedwongen opnieuw de regressie naar haar schoolse begrip doorgemaakt. Waar zij dat met het kosmisch begrip verwacht, vallen haar pretenties ten prooi aan belachelijkheid. Hegel wist, ondanks de leer van de absolute geest waar hij de filosofie toe rekende, dat zij, als arbeidsdelige activiteit, louter moment was in de realiteit en perkte haar daarmee in. Sindsdien ontstond daaruit haar eigen beperktheid, haar disproportie ten opzichte van de realiteit, en dat des te meer hoe grondiger zij die inperking vergat en het als iets wat haar vreemd was van de hand wees om na te denken over haar eigen positie in een geheel: dat geheel monopoliseert zij als haar object, in plaats van in te zien hoezeer zij tot in haar interne samenstelling, tot in haar immanente waarheid ervan afhangt. Alleen een filosofie die zich van een dergelijke naïviteit ontdoet, is het enigszins waard te worden verder gedacht. Haar kritische zelfreflectie mag echter niet halt houden voor de hoogste bergmassieven die zich in haar geschiedenis hebben afgetekend. Er zou aan haar gevraagd moeten worden of en hoe zij na de val van de filosofie van Hegel eigenlijk nog wel mogelijk is, zoals Kant de vraag stelde naar de mogelijkheid van metafysica na de kritiek op het rationalisme. Waar Hegels leer van de dialectiek de ongeëvenaarde poging inhoudt om zich met filosofische begrippen opgewassen te tonen tegen wat daaraan heteroëen is, moeten wij ons rekenschap geven

van het probleem van de onopgeloste verhouding tot de dialectiek, voor zover zijn poging schipbreuk leed.

Geen theorie ontsnapt nog langer aan de markt: elke theorie wordt als mogelijke te koop aangeboden in het geheel van concurrerende meningen, allemaal worden ze uitgesteld, allemaal geslikt. Hoe weinig intussen de gedachte zich daarvoor oogkleppen voor kan binden, en hoe zeker de eigengereide overtuiging dat de eigen theorie boven dit lot verheven zou zijn, in aanprijzing van zichzelf ontaardt, zo weinig hoeft dialectiek op basis van zo'n verwijt en het daaraan inherente verdere verwijt van haar overbodigheid, te verstommen. Haar naam zegt om te beginnen niets anders dan dat de voorwerpen niet in hun begrip opgaan, dat zij in tegenspraak raken met de gebruikelijke norm van de adequatio. De tegenspraak – en Hegels absolute idealisme moest haar onvermijdelijk daartoe verheerlijken – is geen wezenheid in heraclitische trant. Zij is index van de onwaarheid van identiteit, van het opgaan van het begrepen in het begrip. De schijn van identiteit is evenwel aan het denken zelf in zijn pure vorm inherent. Denken betekent identificeren. De begripsmatige orde schuift zich bevredigd voor datgene wat het denken begrijpen wil. De schijn en de waarheid ervan gaan door elkaar heen lopen. Die eerste kun je niet per decreet opzijschuiven, bijvoorbeeld door de bezwering dat er een 'op zich' bestaat buiten de totaliteit van de denkbepalingen om. In het geheim ligt het in Kant opgesloten, en werd het door Hegel tegen hem in stelling gebracht, dat het 'op zich' aan gene zijde van het begrip als iets volstrekt onbepaalds nietig was. Er staat aan het bewustzijn van het schijnkarakter van de begripsmatige totaliteit niets anders open dan de schijn van totale identiteit immanent te doorbreken: volgens haar eigen maatstaf. Maar omdat die totaliteit opgebouwd is volgens de logica waarvan de kern gevormd wordt door het beginsel van de uitgesloten derde, neemt alles wat zich niet naar dat principe voegt, al het kwalitatief andere, de signatuur aan van de tegenspraak. De tegenspraak is het niet-identieke onder het gezichtspunt van de identiteit; het primaat van het beginsel van tegenspraak in

de dialectiek meet het heterogene af aan het eenheidsdenken. Omdat het op zijn grens stuit, overstijgt het zichzelf. Dialectiek is het consequente bewustzijn van niet-identiteit. Ze neemt niet vooraf al een standpunt in. Haar onvermijdelijke insufficiëntie, haar schuld aan wat zij denkt, drijft de gedachte in de richting van dialectiek. Brengt men, zoals dat sinds de aristotelische critici van Hegel herhaaldelijk het geval was², tegen de dialectiek in het geweer dat ze van haar kant alles wat in haar molen terechtkomt, reduceert tot de puur logische vorm van de tegenspraak en ten behoeve daarvan – zoals zelfs nog de argumentatie van Croce³ luidde – de hele verscheidenheid van het niet-contradictoire, van het simpelweg andere veronachtzaamt, dan schuift men de schuld op de methode. Het gedifferentieerde verschijnt zo lang als divergent, dissonant, negatief als het bewustzijn volgens zijn eigen formatie op eenheid moet aandringen: zolang het dat wat er niet identiek mee is aan zijn totaliteitsaanspraak meet. Dat houdt dialectiek aan het bewustzijn als tegenspraak voor. Dat element van tegenspraak heeft krachtens het immanente wezen van bewustzijn zelf het karakter van onontkoombare en noodlottige wetmatigheid. Identiteit en tegenspraak van het denken zitten aan elkaar vastgesmeed. De totaliteit van de tegenspraak is niets anders dan de onwaarheid van de totale identificatie, zoals deze zich in die laatste manifesteert. Tegenspraak is niet-identiteit in de ban van de wet die ook het niet-identieke niet onberoerd laat.

Deze wet is echter geen wet van het denken, maar reëel. Wie zich aan de dialectische discipline onderwerpt, moet dat ongetwijfeld met een bitter offer op het punt van de kwalitatieve verscheidenheid van de ervaring betalen. Maar de verarming van de ervaring door dialectiek, waarover de gezonde opinies zich zo verontwaardigd tonen, blijkt in de administratief beheerde wereld aan haar abstracte eentonigheid adequaat te zijn. De pijnlijkheid daarvan is de pijn om die verarming, en die tot begrip verheven. Daar moet kennis zich in schikken, wil zij concreetheid niet nogmaals verlagen tot de ideologie die zij realiter begint te worden. Een andere versie

---

van dialectiek volstond met haar krachteloze renaissance: met haar geesteshistorische afleiding uit de aporieën van Kant en met wat in de systemen van diens navolgers tot programma was verheven maar niet waargemaakt was. Waargemaakt kan het alleen negatief worden. Dialectiek ontvouwt het door het algemene gedicteerde onderscheid tussen het bijzondere en het algemene. Terwijl zij, de tot in het bewustzijn doorgedrongen breuk tussen subject en object, voor het subject onontkoombaar is, terwijl zij alles doorklieft wat het – ook aan objectiefs – denkt, zou zij een einde hebben in de verzoening. Die zou het niet-identieke vrijgeven, zou het zelfs nog ontdoen van de vergeestelijkte dwang, zou pas de veelheid openen van het andere, waarover de dialectiek geen macht meer zou hebben. Verzoening zou zijn: de niet langer vijandige veelheid indachtig worden, zoals die voor de subjectieve rede anathema is. Voor die verzoening dient dialectiek. Zij demonteert het dwangmatige karakter van de logica, dat zij volgt; daarom wordt zij voor panlogisme uitgescholden. Als idealistische was zij nauw gekoppeld aan het overwicht van het absolute subject als de kracht die in negatieve zin elke afzonderlijke beweging van het begrip alsmede de gang van het geheel bewerkstelligt. Een dergelijk primaat van het subject is, ook in de conceptie van Hegel, die boven het individuele bewustzijn en ook nog boven het transcendentale à la Kant en Fichte uitsteeg, historisch achterhaald. Niet alleen wordt het teruggedrongen door de krachteloosheid van de verslappende gedachte die oog in oog met de overmacht van de loop die de wereld heeft, de moed verliest om die te construeren. Sterker nog: dat het consequente idealisme zich anders dan als summum van tegenspraak helemaal niet kon constitueren, is zowel zijn consequent-logische waarheid als de straf die de logiceit ervan als logiceit treft; is evengoed schijn als noodzakelijk. Het heropende proces over de dialectiek, waarvan de niet-idealistische gedaante intussen tot dogma verkommerde zoals de idealistische dat deed tot cultuurgoed, beslist echter niet alleen over de actualiteit van een historisch overgeleverde wijze van filosoferen of van de filosofische structuur van het voorwerp

van kennis. Hegel had aan de filosofie het recht en het vermogen hergeven om inhoudelijk te denken, in plaats van zich te laten afschepen met de analyse van lege en in de emfatische zin van het woord nietige vormen van kennis. De huidige vorm van kennis valt ofwel, ingeval het hoe dan ook nog over iets inhoudelijks gaat, in wereldbeschouwelijke willekeur terug of in het formalisme, het 'onverschillige', waartegen Hegel in opstand was gekomen. De ontwikkeling die de fenomenologie, ooit bezield door de behoefte aan inhoud, laat zien naar een aanroeping van het zijn onder afwijzing van elke inhoud als was die iets verontreinigends, documenteert dat historisch. Hegels inhoudelijk filosoferen had als fundament en resultaat het primaat van het subject of, volgens de beroemde formulering uit de openingsbeschouwing van zijn *Logica*, de identiteit van identiteit en niet-identiteit.⁴ Het bepaalde en individuele was voor hem door de geest bepaalbaar, omdat de immanente bepaling ervan niets anders dan geest moest zijn. Zonder deze suppositie zou filosofie volgens Hegel niet in staat zijn iets inhoudelijks en wezenlijks te kennen. Als het idealistisch verkregen begrip dialectiek geen ervaringen in zich bergt die, tegen de hegeliaanse emfase in, onafhankelijk zijn van de idealistische apparatuur, dan blijft voor de filosofie een verzaking onontkoombaar die zichzelf het inhoudelijk inzicht ontzegt, zich tevreden stelt met de methodologie van de wetenschappen, die methodologie tot filosofie uitroept en zichzelf zo virtueel doorstreept.

Filosofie heeft, gezien de stand van de geschiedenis, haar ware interesse daar, waar Hegel, in overeenstemming met de traditie, zijn desinteresse meldt: bij het niet-begripsmatige, individuele en bijzondere; bij wat sinds Plato als vergankelijk en onbeduidend werd afgedaan en waarop Hegel het etiket van de luie bestaansvorm plakte. Het thema van die filosofie zouden de kwaliteiten zijn die door haar vanwege hun contingentie tot *quantité négligeable* zijn gedegradeerd. Voor het begrip wordt urgent waar het niet aan toekomt, wat door het abstractiemechanisme van het begrip weggefilterd wordt, wat niet al exemplaar van het begrip is. Zowel Bergson als Husserl,